

В.В. ШАБУНІНА. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Досліджено соціальні, економічні, політичні, правові та культурні чинники формування приватного права країн Західної Європи з часів раннього середньовіччя до XX ст. Підкреслюється особлива роль торгівлі та ремесел, а також церкви у формуванні системи європейського права.

Ключові слова: західноєвропейське приватне право, лібералізм, консерватизм, природне право.

Исследованы социальные, экономические, политические, правовые и культурные факторы формирования частного права стран Западной Европы со времен раннего средневековья до XX ст. Подчеркивается особая роль торговли и ремесел, а также роль церкви в формировании всей системы европейского права.

Ключевые слова: западноевропейское частное право, либерализм, консерватизм, природное право.

Social, economic, political, legal and cultural preconditions of the formation of private law in the countries of Western Europe since early medieval times up to the XXth century are examined in the article. A special role of trade and handicraft in this process is emphasized as well as the place of church in forming of the whole system of the European Law.

Key words: Western European private law, liberalism, conservatism, natural law.

Дослідження еволюції західноєвропейського приватного права вимагає хоча б побічного аналізу соціально-економічного, політико-культурного та правового середовища на тому чи іншому етапі історичного розвитку держав Західної Європи. Приватно-природний характер цього права змушує дослідників шукати його джерела у римському праві, а виникнення на руїнах Римської імперії «варварських» держав спричинило застосування поряд з римським і норм звичаєвого права. Звичаєве право мало другорядне значення у порівнянні з римським правом, яке мало високу юридичну техніку¹.

При визначенні основних засад зародження та формування будь-якої правової системи як джерело змісту права можна розглядати принципи зміни соціально-економічних формацій, економічний устрій та спосіб виробництва, які зумовлюють волю пануючого класу та реалізуються у створених ним правових нормах².

Економічною передумовою формування західноєвропейського приватного права, не зважаючи на феодалну роздрібненість у період раннього середньовіччя, був розвиток міського ремесла та торгівлі. Торговельні зв'язки розвивалися між усіма західноєвропейськими містами, а це сприяло і розвитку транспортних засобів, особливо морського та річкового. Розвиток торговельно-економічних зв'язків між західноєвропейськими містами призвів до вдосконалення економічної техніки – появи подвійного бухгалтерського обліку, покращення агрономічної та промислової техніки виробництва. Усе це у сукупності вимагало удосконалення і юридичної техніки, адже торговельно-економічні відносини регулювалися на основі судової практики або ж законів могутніх феодалів. Разом з тим, чим вищим був торговельно-економічний рівень життя міста, тим вищим,

© ШАБУНІНА Вікторія Віталіївна – кандидат юридичних наук, асистент кафедри англійської мови гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

з погляду юридичної техніки, був рівень міського права.

Необхідно зазначити, що успішний розвиток торгівлі та економіки в цілому сприяв появі заможних сімей, що, в свою чергу, також сприяло покращенню правових структур та вдосконаленню інститутів приватного права.

Оскільки для феодалізму характерним є поєднання влади і власності (значною мірою феодального володіння) в одних руках, виникає необхідність формувати суспільно-правову систему, яка б захищала владні структури з їх володіннями. Окрім того, для феодалізму властива ієрархічна залежність між землеволодільцями, яка сформувалася у систему сюзеренітету – васалітету. Така система вимагала формування прав і обов'язків, що впливали з права земельної власності та феодального тримання манору. Вирішення спірних питань, які виникали між феодалами, можливе було лише за умови створення відповідних правових норм. Зазначимо, що феодал не лише концентрував у своїх руках всю повноту влади в манорі, а й здійснював судочинство над своїми підлеглими. При цьому він не дотримувався якихось публічних правових норм, а творив їх самостійно з позицій приватного права. Особа, яка ставала васалом, підпадала під чинність права сеньйора, яке мало територіальний характер, і за нормами якого регулювалися усі відносини.

Договірні відносини між сюзереном і васалом закріплювали їх відносну рівність і добровільність, часткову соціальну і особисту свободу. Сам по собі договір сюзеренітету-васалітету є типовим договором приватного права. По-перше, він укладається між двома сторонами, які на момент укладення договору є рівними між собою з юридичної точки зору. По-друге, права та обов'язки сторін у кожному окремому випадку визначаються за їхньою згодою та домовленістю: сюзерен чітко визначав свої обов'язки, деякі з них були типовими (надання феодалу), а деякі вирішувалися в кожному окремому випадку по-своєму (обіцянка передати феодалу у спадок сину чи іншому родичу васала, надання будь-яких торговельних чи митних привілеїв), васал, зі свого боку, також мав типові обов'язки (виплата сюзеренові певних платежів, підтримка сюзерена в політичних питаннях та взаєминах з іншими феодалами), а щодо деяких обов'язків та прав досягалася домовленість (наприклад васал міг поставляти сюзеренові війська, а міг виплачувати замість цього спеціальні щитові гроші, васал зобов'язувався укласти певний шлюбний союз, вигідний сюзеренові тощо). По-третє, процедура укладення договору мала специфічну форму, відбувалася при свідках, часто фіксувалася письмово, що також є ознакою приватно-правового договору. Отже, взаємини сюзерена та васала можна визначити як типові приватно-правові. Оскільки між феодалами різних західноєвропейських держав середньовіччя постійно підтримувалися тісні стосунки (військові, торговельні, шлюбно-сімейні, політичні), а одна особа часто могла бути васалом та сюзереном у різних державах, процедура, структура та зміст правовідносин сюзеренітету-васалітету у різних державах мали спільні риси та зазнавали поступової уніфікації. Фактично договір сюзеренітету – васалітету був одним із перших на теренах Західної Європи уніфікованим приватно-правовим інститутом.

У період раннього середньовіччя з'являються вільні міста, тобто міста, вільні від влади феодала, де сформувався так званий «третій стан населення» – міщанство, яке пізніше перетвориться на буржуазію. Міщани запозичили з доби Римської республіки ідеї самоврядування, тому досить часто в містах бургомістри називалися консулами, а магістрати – сенатами. Правовий статус міщанина визначався його майновим станом.

З розвитком ремесел та торгівлі відбувалося становлення і розвиток професійних союзів ремісників (цехи) і купців (гільдії), які встановлювали чіткі правила виробництва і торгівлі та здійснювали чіткий контроль за їх дотриманням. За порушення правил виробництва і торгівлі жорстоко карали. Отже, в містах формувалися загальні правові норми, які набирали чинності завдяки їх сприйняттю жителями міста на добровільній основі.

Чітка та жорстка стратифікація західноєвропейського середньовічного суспільства не могла не призвести до появи різних видів права, кожне з яких повинно було врегульовувати правовідносини в замкненій визначеній корпорації - дворянстві, міському цеху, торговельній гільдії. Логічним продовженням застосування цієї системи повинно було стати і стало формування концепції суду рівних, поняття судової правотворчості, суддівського розсуду тощо. Передусім ці процеси відбувалися саме у приватному праві, адже державна влада мала досить високий рівень децентралізації та, як правило, не мала ні змоги, ні потреби, ані намірів врегульовувати усі правовідносини приватних осіб. У деяких стосунках навіть король, як уособлення державної влади, сприймався як приватна особа, «перший серед рівних» дворян, з яким можна було укласти угоду, як, наприклад, Велика Хартія Вольностей 1215 р.

Завдяки становим інтересам, які мало дворянство, духовенство і міщанство, у різних регіонах Західної Європи з IX ст. починають виникати подібні правові системи. Величезний вплив на їх формування здійснювала церква. Церковні доктрини, в яких домінували ідеї правового порядку божого походження, а право приватної власності вважалося знаряддям божої допомоги людині в її земному існуванні, вплинули на всю систему європейського права³.

Поширення церквою ідей про людське братерство, дбайливе ставлення до хворих і немічних, про допомогу зубожілим, про необхідність морально – етичного вдосконалення людини позитивно вплинуло на подальший розвиток наукового правознавства у період раннього середньовіччя. Водночас нагромадження церквою у своїх руках величезних багатств суперечило її ідеології. Це й стало однією з причин церковної реформи, яка відбулася у середньовіччя у значній частині держав європейського континенту.

Нові географічні відкриття, що відбулися в кінці XV–XVI століттях, змінили економічне становище західноєвропейських держав. Разом з тим потік із Центральної та Південної Америки золота і срібла почав підривати феодалну систему господарства. Окрім того, негативний вплив на соціально – економічні умови життя населення західноєвропейських держав мали селянські війни та церковна реформа. Ці стримуючі фактори у цілому не вплинули на застосування прогресивних засобів обробітку землі та удосконалення земельного права, а також на використання механічної техніки в промисловості. Інтенсивно розвивалася й торгівля як в межах окремих держав, так і міжнародна. Усе це у сукупності сприяло нагромадженню капіталу в руках буржуазії.

Економічний розвиток західноєвропейських держав стримувався феодалним суспільним поділом населення на стани, правове положення яких було детально юридично врегульоване. Кожен стан населення мав свої виключні привілеї, права та обов'язки. Існуючі привілеї духовенства та дворянства викликали незадоволення у середовищі міщан та селян, які вимагали їх знищення і встановлення для всіх верств населення рівних можливостей у досягненні вищого матеріального становища.

Не менш, ніж економічні чинники, на формування правової системи впливають політико-правові філософські ідеї, які теж можна розглядати як джерела змісту права.

Беззаперечно, у період середньовіччя більшість наукових досліджень здійснювалася та сприймалася через призму теології, все дослідження та пошук істини виходили з презумпцій божественного створення світу та божественного натхнення як невід'ємного процесу пізнання. Однак, вже у період пізнього середньовіччя джерелом знань стали вважати логічне мислення, базоване на раціоналістичних передумовах, що спричинило витіснення теологічної моралі і філософії зі сфери прикладних наук та соціально-економічного життя. Проте в гуманітарних науках, особливо в праві, теологія ще довго зберігала свій авторитет.

Розквіт у другій половині XVIII століття природничих наук дав поштовх намаганням об'єднати їх успіхи з суспільною філософією в науково обґрунтовану теорію існування світу. Прагнення до такого об'єднання виявилось у вченні так званих фізіократів стосовно свободи підприємництва і торгівлі, залучення громадян до підготовки законопроектів тощо. Проте феодальні порядки було неможливо оновити шляхом часткових реформ. Тому буржуазія і частина передового дворянства виступали за радикальні реформи як суспільного, так і правового порядку західноєвропейських держав, які нерідко відбувалися шляхом революцій.

Технологічна революція, пов'язана з появою парової машини та іншими винаходами другої половини XVIII століття, спричинили зміни практично в усіх суспільних відносинах. Виходячи з ідеї природного права, буржуазія сформувала вимоги соціальної справедливості, які полягали в рівності перед законом. Не походження, а здібності та суспільно корисний внесок мали визначати особистий статус людини та її економічні вигоди. Нові технології руйнували жорстку стратифікацію суспільства, що призвело до знищення станових привілеїв у результаті революцій і реформ та політичного панування буржуазії у XIX столітті.

При формуванні нового правового порядку продовжувало відігравати позитивну роль християнство, особливо протестантського напрямку. На думку відомого мислителя кінця XIX – початку XX століття Макса Вебера «... мирська аскеза протестантизму з усією рішучістю відкинула безпосереднє насолодження багатством і прагнула скоротити споживання, особливо коли воно перетворювалось в надлишкове. Разом з тим вона звільняла збагачення від психологічного гніту традиційної етики, рвала кайдани, які обмежували прагнення до наживи, перетворюючи його не лише в законне, але й угодне Бозу ... зайняття»⁴.

Протестантська етика впливала на формування своєрідного соціального устрою західноєвропейського суспільства. Раціональний промисловий капіталізм вимагав раціонального розроблення права, що базувалося б на основі чітких формальних правил⁵.

Вимагав соціальної справедливості й робітничий клас, що з'явився одночасно з класом буржуазії. Якщо буржуазія уявляла соціальну справедливість у вигляді формальної та юридичної рівності, робітничий клас хотів не лише рівності перед законом, але й рівності соціальної і економічної. У зв'язку з цим падає значення релігійних догм як головного чинника формування правопорядку. Розвиток права визначається політичною боротьбою, яка набирає свого поширення з середини XIX століття. На зміну релігійній ідеології приходять такі політичні ідеології, як соціалізм, лібералізм та консерватизм.

Соціалістичні теорії, що виникли у першій половині XIX століття, були зведені в продуману систему видатним мислителем К. Марксом. На його погляд, суспільство розвивалось за схемою, де власники засобів виробництва пригнічували зубожілих. У період капіталізму вони купують робочу силу і завдяки низькій заробітній платі отримують додаткову вартість, що є експлуатацією робітників та результатів їх праці. К. Маркс вбачав вихід із злиденності робітників у встановленні шляхом революційної боротьби влади диктатури пролетаріату, яка призведе до соціалістичного суспільства. На думку К. Маркса, саме робітничий клас є носієм гуманізму і справедливості.

Марксистська суспільна філософія була настільки ретельно розроблена, що вона сформувалася у доктрину, яка застосовувала методи, схожі на середньовічну схоластику. Водночас, марксистське матеріалістичне розуміння історії було великим внеском у розвиток історичної науки.

На відміну від марксистів, такі представники ліберальної теорії, як Єремія Бентам, Адам Сміт, Давид Рікардо, Джон Стюарт Міль та Герберт Спенсер вважали, що індивід може задовольнити свої потреби в рамках вільної конкуренції на ринку товарів і послуг. Представники так званого манчестерського лібералізму вважали, що ринкове господарство, за умов наявності свободи і невтручання держави, може вирішити усі соціальні проблеми⁶. Так звані ж соціальні ліберали (Джон Стюарт Міль) вважали, що держава має проводити ще й відповідну соціальну політику.

Лібералізм отримав підтримку з боку, насамперед, буржуазії, яка прагнула максимального захисту права приватної власності при його мінімальному обмеженні. Ця вимога буржуазії мала велике значення для розвитку приватного права в першій половині XIX століття.

Реакцією на терор і руйнації французької революції кінця XVIII століття була поява консерватизму, який обґрунтовував неможливість та непотрібність швидкого та докорінного реформування суспільства. Однією з вимог консерватизму було надання праву спадщини священності та недоторканності⁷.

Протягом XIX століття політична боротьба за владу у західноєвропейських державах точилася головним чином між консерваторами і лібералами при категоричній опозиційності соціалістів. Перші відстоювали таку владу, яка б не допускала зловживання свободою особи. Інші прагнули, щоб влада забезпечувала вільне ринкове господарство та справедливий розподіл власності та доходів. Проте у XX столітті партії соціалістів, лібералів і консерваторів постійно запозичували одні в інших програмні вимоги і, визнаючи парламентську демократію, забезпечували формування законодавства, яке зміцнювало соціально-політичні та економічні підвалини західноєвропейського суспільства. Поступове поширення соціалістичних течій призвело до формування ідей соціальної держави, яка повинна забезпечувати права усіх прошарків населення.

Таким чином, на розвиток західноєвропейського приватного права великий вплив мали як соціально – економічні та історичні чинники, так і політичні течії та філософські ідеї, які зумовлювали появу тих чи інших правових норм, інститутів та сприяли формуванню суспільства і права в цілому.

1. *Kalensky P.* Trends of Private International Law. – Prague, 1971. – 276 p. 2. *Підонпоро О.А.* Римське приватне право. – К.: Ін Юре, 2001. – 440 с. 3. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования. – М.: Норма, 1998. – 624 с. 4. *Вебер М.* Протес-

тантская этика и дух капитализма. – М.: Ист-Вью, 2002. – 651 с. 5. Там же. 6. *Пашерстник А.Б.* Правовое регулирование труда в капиталистических странах. – М.: Госюриздат, 1955. – 132 с. 7. *Аннерс Э.* История европейского права. – М.: Наука, 1994. – 397 с.